

Demonizacija Habsburške monarhije kao metoda historijskih istraživanja

TOMISLAV MARKUS

Institut za suvremenu povijest, Zagreb, Republika Hrvatska

Komparativnom metodom autor analizira postojanje demonizacije u historijskim istraživanjima povijesti Habsburške monarhije, kao tendencije da se habsburška država i njene temeljne institucije prikažu u što negativnijem kontekstu. Ukazuje se na značenje problema i, posebno, na njegove uzroke. Autor se, također, osvrće na neka ustaljena shvaćanja o Habsburškoj monarhiji i o hrvatskom nacionalizmu do 1918.

1. Uvod

Pod demonizacijom razumijem tendenciju da se određen povijesni fenomen (individualna egzistencija, stranka, religija, država itd.) prikaže »gorim« nego što on objektivno jest, putem subjektivnog pridavanja objektivno nepostojećih »negativnih« kategorija i osobina. »Negativne« kategorije mogu biti izražene na različite načine i primjenjene na različite razine društvene stvarnosti (moralna, politička, religiozna, državno-pravna razina itd.), ali uvijek s istim rezultatom – nepoznavanje povijesne istine. Demonizacija, mišljena na ovaj način, može, po svom podrijetlu, proizlaziti iz znanstvenih ili, što je, osobito u zemljama istočne i srednje Europe, mnogo češće, izvanznanstvenih (uglavnom političkih) tendencija,¹ uz treću mogućnost njihova kombiniranja.

Demonizaciju nalazimo u odnosima pojedinaca, grupa i stranaka prema Habsburškoj monarhiji i njezinu povijesnom razvitku en gros, odnosno prema njezinim temeljnim institucijama en detail. U ovome se radu neće govoriti o svim aspektima demonizacije Habsburške monarhije jer to, iz tehničkih razloga, nije moguće, već o jednom aspektu koji se, ipak, ne može odvojiti od drugih elemenata – prisutnost demonizacije u historijskim istraživanjima povijesti

¹ Distinkcija se mora uzeti relativno, jer razdvajanje znanosti i politike a limine ispada nemoguće u modernim društvima, gdje su obje strukture »javne« stvari, za razliku od tradicionalnih društava u kojima je znanost, kao neprofesionalno životno opredjeljenje bogatih i obrazovanih pojedinaca, ostajala u »privatnoj« sferi.

Monarhije i to onih istraživanja, koja se odnose na južnoslavenske prostore prije 1918. godine,² pogotovo u odnosu na historiju³ Hrvatske.

Postoje tri razloga zbog kojih je potrebno istraživati fenomen demonizacije habsburške monarhije. Prvi i osnovni razlog jest činjenica da je riječ o vrlo značajnoj metodi istraživanja povijesnih procesa prije 1918. godine u hrvatskoj, srpskoj i slovenskoj historiji s mnogim netočnim implikacijama i naknadnim zaključcima. Metoda se, istodobno izražavala na različite načine, često posredno,⁴ što dodatno otežava njezinu specifikaciju i analizu.

Drugi razlog vezan je uz mogućnost (opasnost) da se demonizacija Monarhije, uslijed znatne izmjene povijesnih okolnosti (kao na kraju 20. stoljeća), negira suprotnom krajnošću, tj. idealizacijom.⁵ Idealizacija se, kao i demonizacija, ne može opravdati iz epistemološkoga konteksta, jer znači zanemarivanje »negativnih«, a precjenjivanje ili izmišljanje »pozitivnih« vrijednosti, zbog čega ovaj rad ne treba interpretirati kao »obranu« Habsburške monarhije. Dugovječna država imala je, nesumnjivo, teških unutrašnjih suprotnosti, koje su je, na kraju, odvele u propast. Temeljne suprotnosti mogu se grubo podijeliti na dva osnovna aspekta: 1. nemogućnost pomirenja tradicionalnih oligarhijskih struktura (dinastije, birokracije, plemstva, vojnoga i crkvenoga katoličkoga vrha) s modernim ohlokratskim tendencijama,⁶ izraženim u obliku nacionalnih pokreta (poznata nemogućnost usuglašavanja, kod polovine nacija u Monarhiji, povijesnog i državnog prava s modernim prirodnim pravom predstavlja samo jedan oblik ove suprotnosti) i 2. nemogućnost dugoročnog pomirenja nacionalnih politika (što ne isključuje kratkoročnu slogu i suradnju, kao u njemačko-madarskim odnosima u prvim desetljećima nakon uspostave dualističkog sustava 1867.), koje se sukobljavaju na načelnim pitanjima, a u kojima je teritorij često, iako ne uvijek, najvažnija komponenta. Načelan sukob hrvatskog i srpskog nacionalizma jedan je od više mogućih primjera ovih suprotnosti.

² Rad je zamišljen kao ukazivanje na opće karakteristike i tendencije koje su oblikovale demonizaciju kao historijsku metodu.

³ Historiju shvaćam kao znanstvenu disciplinu koja se bavi proučavanjem povijesnih procesa na različitim razinama (političkoj, ekonomskoj, kulturnoj, religioznoj itd.) ljudskog djelovanja. Izraz »historiografija«, koji se često upotrebljava kao sinonim pojma »historija« (što metodološki nije opravdano), ovdje se uzima za oznaku znanstvenog proučavanja historije.

⁴ Istaknuti hrvatski historičari u posljednjim desetljećima (Jaroslav Šidak, Mirjana Gross, Nikša Stančić i Petar Korunić) uglavnom se nisu upuštali u eksplicitna dokazivanja »demonskog« karaktera Monarhije, ali su zastupali shvaćanja koja su više ili manje inspirirana demonizacijom. Ovdje, prije svega, mislim na ono što nazivam teorija samostalne Jugoslavije o čemu će kasnije biti više riječi.

⁵ Kao što je demonizacija Monarhije afirmirana, među ostalim, s projugoslavenskih pozicija, tako njezina idealizacija (npr. idilično doba dobrog Franje Josipa) može biti afirmirana iz antijugoslavenskih pobuda.

⁶ Oligarhijski sustav vrijednosti podrazumijeva vlast uske manjine iz redova privilegiranih staleža ili kasta na čelu s personalnim vladarima. U oligarhijskim društvima nejednakost temeljena na tradicionalnim privilegijama je osnovna karakteristika međuljudskih odnosa. Ohlokratski sustav vrijednosti eliminira nasljedne privilegije, staleški ili kastinski sustav u ime opće jednakosti, a vlast pripada ili brojnoj manjini ili, s postupnim proširivanjem biračkog prava na siromašnije slojeve i ženski dio populacije, velikoj većini.

Navedene suprotnosti nisu postojale u vremenu isključiva postojanja (16., 17. i veći dio 18. stoljeća) ili dominiranja (kraj 18. i prva polovica 19. stoljeća) tradicionalnog oligarhijskog sustava vrijednosti, s čime je usko povezan uspon i pad Monarhije kao političke sile u Europi. Jedina šansa dugoročnog opstanka Monarhije u modernoj epohi nacionalizma bilo je preuređenje na temelju nacionalne ravnopravnosti i suvereniteta nacionalnih država, što je bio osnovni program vodećih političkih grupacija nenjemačkih i nemađarskih nacija.⁷ Stoga nije čudno da hrvatski, češki i slovenski političari stalno izražavaju čuđenje nad kratkovidnošću »Beča«, koji želi opstanak Monarhije, a ne želi ono što je *conditio sine qua non* njezina opstanka – ravnopravnost nacija i nacionalnih država. Međutim, takvo preuređenje nije bilo moguće, jer zahtjeva da sve nacionalne politike budu jednake po svojoj snazi ili, barem, bez većih razlika, a u zbilji njemačka i mađarska politika (ponekad samo njemačka, kao 50-tih godina 19. stoljeća) imaju znatnu prednost pred ostalima, čime se isključuje mogućnost federalizacije države. Često negativno moralno etiketiranje njemačke i mađarske politike, ne samo od političara, već, kasnije, i od historičara, dosta je diskutabilno, jer vjerujem da je jasno da bi, na primjer Hrvati, da su imali mađarsku snagu, provodili istu politiku, ali u svoju korist.

Riječ je, u svakom slučaju, o temeljnim suprotnostima Habsburške monarhije kao takve, ali one su rezultat povijesnih procesa, što znači da su povijesno uvjetovane, a ne proizlaze iz »urođenih« mana habsburške države. Demonizacija se često izražavala u spekulativnoj tvrdnji da je Monarhija morala propasti zbog »sudbinske« ili »prirodene« pogreške, a ne zbog odnosa određenih povijesnih okolnosti. Stoga smatram da je moguća suglasnost sa S. Fischer-Galatijem, koji tvrdi da Habsburška monarhija nije bila bolesni čovjek Europe zbog urođene i, time, neizlječive bolesti, već zbog pretjerane vjere u tradicionalna liječenja i nedostatka povjerenja u mlade doktore.⁸ Na taj način »bolest« Monarhije može se znanstveno proučavati, dok je njena apriorna demonizacija primarno uvjetovana neznanstvenim (političko-ideološkim) kriterijima i predstavlja političko etiketiranje.

Potrebno je istraživati fenomen demonizacije Habsburške monarhije i zato što je on, zapravo, nepoznat kao poseban znanstveni problem, jer ne postoje, koliko je meni poznato, posebni radovi o njemu. Time ostaju otvorene mogućnosti negativnog utjecaja na daljnja istraživanja, bez obzira na to što u dijelu historičara demonizacija nije značajna.⁹

⁷ Unutar njih postoje znatne razlike, jer jedni (Slovenci, Hrvati, Slovaci i Česi) u federalizaciji gledaju dugoročno rješenje, a drugi kratkoročno računajući na postupno osamostaljivanje matičnoga nacionalnog teritorija izvan Monarhije (Talijani, Srbi i Rumunji) ili na njegovu obnovu (Poljaci). U cjelini riječ je o nacionalnim grupama, koje je Miroslav Hroch obilježio kao »unterdrückten Völkern« (*Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas, Acta Universitatis Carolinae philosophica et historica, Monographia XXIV*, Prag, 1968., na više mjesta).

⁸ *Intellectual and Social Developments in the Habsburg Empire from Maria Theresa to World War I*, ur. S.B. Winters i J. Held, New York–London, 1975. –Introduction, 3 (dalje: Developments).

⁹ Nešto slično nalazimo i u drugoj značajnoj metodi – teoriji nacionalnog jugoslavenstva, po kojoj neki hrvatski političari i stranke u 19. stoljeću zastupaju jugoslavensku

2. Uzroci

Demonizacija habsburške povijesti, poput svakoga povijesnog fenomena, ima uzroke. Podijelit ću ih na uzroke izvanznanstvene i uzrok znanstvene provenijencije, s napomenom da je to relativno razgraničenje. »Znanstveni« je uzrok samo jedan i relativno ga je lako specificirati i analizirati jer proizlazi iz nemogućnosti provođenja interdisciplinarnih istraživanja. Koliko-toliko objektivna analiza unutrašnjeg razvoja bilo koje države (a pogotovo tako složene i dugotrajne poput Habsburške monarhije) podrazumijeva poznavanje različitih znanstvenih disciplina, bez čega nema interdisciplinarnog pristupa problemima. Međutim, za interdisciplinarno istraživanje može se naći (i često se nalazi) pseudokompensacija u obliku shematiziranja i simplificiranja, često bez ikakva pokušaja dokazivanja. U tom stilu nije bilo teško prikazati Monarhiju kao »konzervativnu«, »reakcionarnu«, »trulu«, »umjetnu« itd., umjesto egzaktne analize doista postojećih teških unutrašnjih suprotnosti. Rezultat je bio ili drastična simplifikacija problema ili njegovo zaobilaženje.

»Izvanznanstveni« uzroci mnogo su složeniji i mora im se, shodno tome, posvetiti odgovarajuća pozornost. Podijelit ću ih, radi lakše orijentacije, na četiri osnovne kategorije, iako su one čvrsto isprepletene u povijesnim procesima: 1. jugoslavenski kontekst, 2. srpski kontekst, 3. hrvatski kontekst i 4. općecivilizacijski kontekst vezan uz odnos oligarhijskog i ohlokratskog sustava vrijednosti. Svim navedenim kategorijama zajedničko je izvorno nepripadanje znanstvenome modelu tumačenja povijesne stvarnosti, ali i višestruk naknadan utjecaj na njega. Ovdje se može lako uočiti velik utjecaj neznanstvenih (primarno političkih) struktura na znanost (vrijedi, naravno, i utjecaj u obratnom smjeru), što je prisutno, u ne maloj mjeri, i u zapadnim zemljama pluralističkog uređenja, znatno više u zemljama europskog Istoka u kojima se nije razvio, kroz 19. i 20. stoljeće, građanski sustav vrijednosti, zbog (pre)dugog zadržavanja tradicionalnih oligarhijskih struktura i postupnog prožimanja društvenih odnosa nacionalizmom.¹⁰ Drugo je pitanje je li gubitak autonomije bila cijena koju je znanost morala platiti da bi, u posljednja dva stoljeća, postala jedna od temeljnih društvenih struktura. Slijedi analiza svake kategorije zasebno.

2.1. Jugoslavenski kontekst

Jugoslavenski kontekst demonizacije Habsburške monarhije vezan je uz politički i društveni sustav jugoslavenske države/jugoslavenskih država nakon 1918., odnosno za utjecaj nekih temeljnih vrijednosti svakodnevne politike na historijska istraživanja. Habsburška monarhija zauzimala je više od polovine teritorija na kojem je nastala jugoslavenska država i bez tog prostora Jugosla-

nacionalnu ideju. P. Korunić, u svojim radovima (*Jugoslavenska ideologija u hrvatskoj i slovenskoj politici*, Zagreb, 1986.; *Jugoslavizam i federalizam u hrvatskom nacionalnom preporodu 1835–1875*, Zagreb, 1989.; »Hrvatski nacionalni i politički program 1848/49. godine«, *Povijesni prilozi*, 11, Zagreb, 1992.) nije prvi historičar koji ne zastupa teoriju nacionalnog jugoslavenstva, ali je prvi koji s njom otvoreno polemizira, ukazujući na njezinu važnost i – pogrešnost.

¹⁰ »Nacionalizam« ovdje uzimam u neutralnom kontekstu, kako je, s pravom, uobičajeno u anglo-saksonskom, germanskom i romanskom jezičnom području.

vija ne bi mogla nastati. To je upućivalo na potrebu obezvređivanja temeljnih vrijednosti ranije države. Oblici obezvređivanja mogli su biti različiti, što je ovisilo o »službenim« vrijednostima, ali nema bitne razlike u optuživanju Monarhije da želi »razoriti jugoslavensko jedinstvo« (kako se često formuliralo u prvoj ili monarhijskoj Jugoslaviji), odnosno da »širi razdor i mržnju među jugoslavenskim narodima« (kako se formuliralo u drugoj ili boljševičkoj Jugoslaviji nakon 1945.).

Demonizacija habsburške povijesti može se pokazati na primjeru nekih značajnih radova Ferde Šišića, čovjeka koji, doduše, nije utemeljio hrvatsku historiju, ali ju je uzdigao na europsku razinu. U svome poznatom djelu o povijesti Hrvatske potkraj 18. i u prvoj polovici 19. stoljeća,¹¹ Šišić detaljno opisuje položaj Kraljevine Hrvatske, s naglaskom na državno-političkoj povijesti, bez sinteze, koja bi uzela u obzir druge društvene strukture i bez dublje analize tadašnjih političkih događaja. Direktne demonizacije Habsburške monarhije, što me ovdje primarno zanima, ne nalazimo, osim usputne opaske da je Austrija, nakon 1797., podupirala talijanski element na štetu hrvatskoga u Dalmaciji.¹² Razlog, vjerojatno, jest i u određenom osobnom političkom oportunizmu autora. Međutim, Šišić zastupa teoriju nacionalnog jugoslavenstva, koja može postati snažan temelj demonizacije, jer tvrdi da je Gajevo uvođenje štokavštine u *Novine Ilirske i Danicu Ilirsku* (1836.) omogućilo da se prestane dijeliti Hrvat od Srbina, čime se prvi put pomišlja na »narodno jedinstvo od Soče do Carigrada«.¹³ Možda se u tom kontekstu može interpretirati nejasna tvrdnja da je francuska vlast u južnoslavenskim zemljama (1806.–1813.) »usadila zdravu klicu ideje narodnosti i (jugoslavenskog?, T.M.) narodnog jedinstva«.¹⁴ Ipak, namjere bečkog dvora, koji, po mišljenju autora, podržava Hrvate zbog opasnosti od mađarskog partikularizma i želje da se Južni Slaveni izvan Monarhije uvuku u njenu interesnu sferu, opisuje se bez emocionalnih tenzija. Iako Šišić piše ovo djelo¹⁵ u vrijeme sve težih unutrašnjih sukoba u Monarhiji, približavanja velikog rata izvana, te jačanja jugoslavenske ideje kod nekih hrvatskih i srpskih političkih snaga (nacionalistička omladina, Hrvatsko-srpska koalicija) kroz »snažno ozračje širenja jugoslavizma«,¹⁶ stavlja naglasak na hrvatsku državnost i razvoj hrvatskog nacionalizma. Autor jugoslavenstvo doživljava kao dio hrvatske politike, a ne odvaja ga kao zasebnu kategoriju, kako će učiniti kasnije. Također, još nema traga teoriji samostalne Jugoslavije.

¹¹ *Hrvatska povijest III. (1790–1847)*, Zagreb, 1913.

¹² N.dj., 76. Tvrdnja se, istina, može interpretirati na različite načine, ali nova vlast u Dalmaciji temeljila je svoju upravu na već zatečenom stanju – poznavanju talijanskog jezika od gotovo svih (malobrojnih) pismenih ljudi.

¹³ Isto, 195.

¹⁴ Isto, 108–109.

¹⁵ Isto, 205–206.

¹⁶ P. Korunić, »Hrvatski nacionalni i politički program 1848/49. godine«, n.dj., 185. Značaj južnoslavenske ideje ne smije se precjenjivati, jer su širi slojevi Slovenaca, Hrvata i Srba ostali ravnodušni prema njoj, a većina hrvatskih i gotovo sve slovenske stranke dočekale su 1918. sa starom idejom preuređenja Monarhije. Stoga se teško složiti s tvrdnjom da su »jugoslavizam« potkraj 19. stoljeća, prihvatili širi slojevi (Korunić, u *Jugoslavenska ideologija*, 399).

Nakon 1918. dolazi do unošenja novih shvaćanja u Šišićeva razmatranja, što teško može biti plod isključivo subjektivna misaonog razvoja. U prvom i, na žalost, nedovršenom djelu o Strossmayeru i južnoslavenskoj misli¹⁷ Šišić smatra da je prevlast Beča, u razdoblju 1711.–1830., uzrokovala propadanje i odnarođivanje Ugarske i Hrvatske,¹⁸ koje de facto imaju status austrijskih provincija,¹⁹ koje Habsburgovci iskorištavaju.²⁰ Donekle je točan Šišićev zaključak da je Habsburška monarhija nastala na osnovi uvjerenja da su narodi vlasništvo vladara,²¹ ali zašto to proglašavati »čudom«²² kada je takvo uvjerenje »normalno« u oligarhijskom sustavu vrijednosti, kao što je »normalno« da većini pripada vlast, a izabranoj manjini uvjetna uprava u ohlokratskom sustavu vrijednosti. Ranija Šišićeva razmatranja²³ mnogo su značajnija od takvih tvrdnji. Istražujući položaj Hrvatske na prijelazu dvaju stoljeća, Šišić smatra da je hrvatsku od mađarske ekspanzije spasio jugoslavenski uspon, koji počinje sa srbijanskim ustankom 1804. godine,²⁴ a nastavlja se s francuskom vlašću, kada je »ilirsko ime prvi put zagrejalo dušu jugoslavenskog naroda«²⁵. Teorija nacionalnog južnoslavenstva/ jugoslavenstva prisutna je već vrlo izrazito, što olakšava tendenciju demonizacije Monarhije, koja onemogućava »Jugoslavenima« da se ujedine. Teorija samostalne Jugoslavije, po kojoj bi konačni cilj, ne samo pojedinca i stranaka nego i cijelih naroda, bila samostalna južnoslavenska država, nije detaljnije iznesena, ali je prisutna, na primjer, u tvrdnji da je Draškovićeve *Disertacija* iz 1832. ostala hrvatski narodni ideal do 1918. zbog zalaganja za stvaranje Velike Ilirije.²⁶

Pravolinijski razvitak nekih Šišićevih shvaćanja pokazat će se i u trećem, popularnoznanstvenom djelu, nastalom nekoliko godina prije autorove smrti.²⁷ Demonizacija Monarhije jedna je od osnovnih metoda djela, sa znatnim

¹⁷ F. Šišić, *Biskup Štrossmajer i južnoslavenska misao I*, Beograd, 1922., (dalje: Šišić, *Biskup*).

¹⁸ Isto, 5–6. Takve dalekosežne tvrdnje zahtijevaju opširno dokazivanje ali kako dokazivati netočne tvrdnje? Hrvatska i (uža) Ugarska tada su tradicionalne oligarhijske zemlje, pa nije jasno što se može »odnarođivati«, a pogotovo ne »propadati«, jer su reforme centralne vlade težile modernizaciji na ekonomskom, socijalnom i državno-pravnom planu, što nije diskutabilno u historijskim istraživanjima (usp. H. Wagner, »Royal Graces and legal Claims: The Pension Payments of Maria Theresa and their Withdrawal by Joseph II, (*Developments*, 5–29). Šišić primjećuje da je staleški sustav bio velika zapreka napretku Ugarske i Hrvatske (*Biskup*, 13–18).

¹⁹ Isto, 7.

²⁰ Isto, 6–10. Time Šišić, u okviru svoje metodologije, implicitno postavlja pitanje ima li Habsburška monarhija svoj *raison d'être* – na kraju 18. vijeka.

²¹ Isto, 114.

²² Isto.

²³ *Hrvatska prosvjeta III*, 148–150.

²⁴ *Biskup Štrossmajer*, 67. Isto shvaćanje zadržat će se do suvremenih dana (usp. M. Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije 1–2*, Beograd, 1989.)

²⁵ *Biskup*, 87.

²⁶ Isto, 146–147. Drašković razumijeva »Veliku Iliriju« u okviru Monarhije, a ne kao samostalnu političku cjelinu.

²⁷ F. Šišić, *Jugoslovenska misao. Istorija ideje jugoslovenskog narodnog ujedinjenja i oslobođenja od 1790–1918*, Beograd, 1937. (dalje: Šišić, *Jugoslovenska misao*).

emocionalnim nabojem. Šišić smatra da je bečki dvor želio od Hrvatske i Ugarske napraviti austrijske provincije.²⁸ Demonizacija se još direktnije primjenjuje prilikom istraživanja položaja Južnih Slavena, pa nalazimo tvrdnju da je Austrija željela ugušiti svaku simpatiju za Karadorđevu Srbiju, koja je, tobože, postala centar nacionalne akcije Južnih Slavena;²⁹ Beč se služio jugoslavenskim narodnim pokretima u svoje sebične svrhe kada mu je bilo potrebno;³⁰ Austrija se koristila, za svoje egoistične svrhe, rascjepkanošću i provincijaliziranjem Srba i Hrvata, stvarajući među njima, na vjerskoj i dijalekatskoj razlici, različite narode i jezike³¹ itd. Ovdje se Šišić toliko priklanja trenutačnoj političkoj ideologiji da napušta dualističku teoriju nacionalnog jugoslavenstva (po kojoj bi jugoslavenska nacionalna ideja, unutar sebe, sadržavala i hrvatsku nacionalnu ideju) i prihvaća još netočniju unitarističku teoriju nacionalnog jugoslavenstva (postojanje isključivo jugoslavenske nacionalne ideje). Autor pokušava pokazati, što se kasnije često ponavljalo, da je jugoslavenstvo, nakon 1860., zamjena za ilirstvo, a Rački i Strossmayer kodifikatori nove nacionalne (tj. jugoslavenske) religije,³² jer zastupaju jugoslavensku nacionalnu ideju i ujedinjenje Južnih Slavena u jednu samostalnu državu (što »zla« Austrija, dakako, koči), dok Starčević i Kvaternik zagovaraju velikohrvatsku ideju.³³ Tu nalazimo početak famoznog razlikovanja tzv. »pravaštva« (»ekskluzivno hrvatstvo«) i »narodnjaštva«/»ilirstva« (»jugoslavensko hrvatstvo«), koje će, potpuno neopravdano, biti jedna od temeljnih metoda u istraživanju hrvatske povijesti prije 1918. godine.³⁴

Teorija nacionalnog jugoslavenstva usko se povezuje s teorijom samostalne Jugoslavije, što je logično. Ako neki političar (ili stranka) zastupa jugoslavensku nacionalnu ideju, čini se »logičnim« da teži dugoročnom stvaranju samostalne jugoslavenske nacionalne države, a tek privremeno prihvaća okvir Habsburške monarhije. Stoga Petar Korunić nije mogao iznijeti ni jedan argument (osim neopravdana generaliziranja pojedinih izvora, poput programa vodstva Narodne stranke iz 1867., koji se može interpretirati i na sasvim drugi način – na primjer, težnjom hrvatskih nacionalista da spriječe definitivnu uspostavu dualističkog sustava ili njihovim uvjerenjem da Srbija može biti Pijemont osmanlijskih Južnih Slavena) u prilog teoriji samostalne Jugoslavije, koju zastupa, jer je jasno pokazao da teorija nacionalnog jugoslavenstva nije održiva.³⁵

²⁸ Isto, 18. Akcije dvora u cilju izgradnje Monarhije kao unitarnog austrijskog carstva prisutne su tek u drugoj polovici 18. stoljeća.

²⁹ Isto, 48–49. Poznato je da su ustanici, kao jednu od alternativa, nudili Austriji da zauzme Srbiju.

³⁰ Isto, 72. U odnosima dvora, Srba i Hrvata nalazimo interesnih veza, što se svodi, grubo rečeno, na pitanje tko će koga i kako iskoristiti. Beč je češće uspijevao, zbog odnosa snaga, iskoristiti Srbe i Hrvate, no da su okolnosti bile drugačije i odnos iskorištavanja ne bi bio isti, pa smatram znanstveno neprihvatljivim optuživati »Beč« za egoizam.

³¹ Isto, 103.

³² Isto, 119.

³³ Isto, 117–130.

³⁴ Knjiga M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*, Zagreb, 1973., i danas je najpoznatije djelo koje se temelji na ovoj Šišićevoj metodi.

³⁵ *Jugoslavenska ideologija* (1986.), te *Jugoslavizam i federalizam* (1989.). U kasnijim radovima gubi se teorija samostalne Jugoslavije.

Šišić smatra da težnja za stvaranjem samostalne južnoslavenske države, kao nacionalni i politički preporod južnih Slavena, počinje od druge polovice 18. stoljeća.³⁶ Autor tvrdi, bez ikakvih dokazivanja (vjerojatno je mislio da se to razumije samo po sebi), da su Hrvati i Srbi, nakon što su prevareni od egoističnog Beča 1850. i 1868., počeli težiti izlasku iz Monarhije.³⁷ Šišić opširno opisuje tzv. riječko pitanje³⁸ i istočnu krizu 1875.–1878. godine³⁹ da bi pokazao kako »tuđinci« samovoljno raspolažu »južnoslavenskim« zemljama, a vrlo kratko opisuje banovanja I. Mažuranića⁴⁰ i Karoly Khuen-Hédervarya⁴¹ kada se već jasno manifestira načelan sukob hrvatske i srpske nacionalne politike. Faktori sa strane mogli su iskoristiti hrvatsko-srpske sukobe, ali ih nisu mogli stvoriti, jer načelna razilaženja nastaju u imanentnoj interakciji, iako s mogućnošću povećavanja putem vanjskih utjecaja.⁴² Pri kraju, Šišić otvoreno iznosi motiv, koji je, ne samo kod njega, određivao znatnim dijelom demonizaciju Habsburške monarhije, smatrajući da je propast Monarhije bila preduvjet »jugoslovenskog narodnog Ujedinjenja«.⁴³ Mnogi Šišićevi stavovi, koliko god bili netočni, uspijevaju zadržati kakvu-takvu znanstvenu distancu, što nalazimo u znatno manjoj mjeri kod ne malog broja istraživača nakon Šišića. Misaono ostajanje u okviru društvene svakodnevnice nije većini historičara omogućilo prevladavanje ukorijenjenih predrasuda i pronalaženje novih metoda istraživanja povijesti Habsburške monarhije.

2.2 Srpski kontekst

Srpski aspekt demonizaciji Habsburške monarhije vezan je uza četiri osnovne komponente: (veliko)srpsku državnu ideju, nepovoljnost geopolitičkog položaja Srbije, položaj srpskog nacionalizma na Balkanu i, posebno, unutar Monarhije, te uz religioznost, tj. pravoslavlje. I ovdje se ova razdioba mora uzeti relativno, jer u povijesnim se procesima prožimaju i ukrštaju navedene

³⁶ Šišić, *Jugoslavenska misao*, 10 i dalje.

³⁷ Isto, 73, 115–16. Srpski nacionalizam, za razliku od tradicionalnih snaga (višeg pravoslavnog svećenstva, prije svega) nije nikada računao s dugoročnim opstankom Monarhije. Odnos hrvatskog nacionalizma prema habsburškoj državi još je složniji i ne može se tumačiti kao direktna posljedica pojedinačnih događaja, bez obzira na njihovu važnost.

³⁸ Isto, 181–199.

³⁹ Isto, 212–237.

⁴⁰ Isto, 243–245.

⁴¹ Isto, 247–249.

⁴² Rijetko je tko shvatio činjenicu načelnog sukobljavanja hrvatskog i srpskog nacionalizma (u kojoj je teritorij ključni aspekt) tako dobro kao poznati mađarski državnik i historičar Benjamin Kallay, za što se mogu, kao primjer, navesti njegove riječi u pismu grofu Andrassyju 20. siječnja 1872. o neminovnom sukobu Hrvata i Srba zbog njihovih istovrsnih i međusobno isključivih težnji prema Bosni (V. J. Vučković, *Politička akcija Srbije u južnoslavenskim pokrajinama Habsburške monarhije 1859–1874*, Beograd, 1965., dok. 244, str. 461; dalje Vučković, *Akcija*). Drugim riječima, treći faktori ne moraju stvarati hrvatsko-srpski sukob oko Bosne (kako se vidi i na kraju 20. stoljeća), ali ga mogu iskoristiti za svoje ciljeve.

⁴³ Šišić, *Jugoslovenska misao*, 227.

vrijednosti, a neke (religioznost) imaju i šire, internacionalno obilježje. Ne treba zaboraviti ni povezanost jugoslavenskog i srpskog sustava vrijednosti nakon 1918., kada srpska politika zauzima najznačajniji položaj u novoj državi, što utječe na pridavanje jugoslavenskih oznaka nekim aspektima demonizacija, koje su izvorno srpske provenijencije u razdoblju prije 1918.

Kao što je poznato moderna se srpska država stvara nakratko nakon prvoga srbijanskog ustanka (1804.), a dugoročno nakon drugog ustanka (1815.). Ideal – samostalna srpska država – tada nije mogao biti ostvaren, pa je preostala izgradnja autonomne državnice na periferiji Osmanlijskog sultanata s težnjom Porte da shvati autonomiju kao pokrajinsku, a ne državnu,⁴⁴ kako se pokazalo u tzv. Turskom ustavu (1838.). Autonomija unutar preživjele državne zgrade nije mogla biti konačni cilj srbijanskim političkim snagama, bez obzira na to jesu li bile posrijedi oligarhijske ili ohlokratske snage. Stvaranju samostalne države nisu mogle težiti hrvatske i slovenske političke snage, koje su se razvijale u mnogo snažnijoj državi, značajnoj sili Europe, na višoj kulturnoj, pravnoj, ekonomskoj i socijalnoj razini. Srbijanske političke snage nisu bile »napredne« zato što su težile samostalnoj srpskoj državi, niti su hrvatske i slovenske političke snage bile »nazadne« zato što su težile očuvanju preuređene Habsburške monarhije. Težnja za očuvanjem Monarhije, kod Hrvata i Slovenaca, pripadala je domeni »realne politike«, što znači da je bila motivirana isključivo vlastitim nacionalnim interesima, a ne ljubavlju prema staroj državi. Mislím da je najtočnije reći da su hrvatski i slovenski političari, u toj težnji, bili realni, a ne »napredni« ili »nazadni«.

Cilj svih srbijanskih političkih snaga prije 1918. jest proširenje srpske države na okolna područja, ali kratkoročno ne prema sjeveru i, od 1878., zapadu, gdje se prostire vlast Habsburške monarhije, već prema krajevima pod osmanlijskom vlašću. Monarhija je bila, i to će ostati do kraja prvog svjetskog rata, snažna brana (veliko)srpskoj državnoj ideji, koja je morala krčiti putove prema jugu, iako bi bila logičnija penetracija prema sjeveru i zapadu, gdje s nalaze glavne skupine srpskog stanovništva izvan Srbije, a Jadransko je more Srbiji mnogo bliže od Egejskoga.

Načertanije I. Garašanina, poznati tajni program iz 1844., dobro pokazuje ove činjenice.⁴⁵ Garašanin polazi od uvjerenja da je osmanlijski sultanat osuđen na propast, a pitanje nasljedstva može se riješiti na dva načina. Prvi način je podjela osmanlijskog teritorija između susjednih sila, Austrije i Rusije, čime bi Srbija pripala Austriji.⁴⁶ To je, po Garašaninu, najlošija solucija za Srbiju, koja mora biti načelan protivnik svakoga habsburškog širenja na Balkanu: »Austrija dakle mora pod svima opstojateljstvima biti neprestano neprijatelj srbske države: sporazumjenije dakle i sloga sa Austrijom jest za Srbiju politička nemogućnost, jer bi ona sebi s time sama uže na vrat bacila.«⁴⁷ Monarhija mora

⁴⁴ Nešto slično nalazimo u odnosu mađarske politike prema hrvatskoj autonomiji, pogotovo nakon 1868.

⁴⁵ Tekst *Načertanija* u: D. Stranjaković, *Jugoslovenski nacionalni i državni program Kneževine Srbije iz 1844. god.*, Sremski Karlovci, 1931., 17–29 (dalje: Stranjaković, *Program*).

⁴⁶ Isto, 18.

⁴⁷ Isto, 19.

biti neprijatelj srpske države ne zbog njezine trenutačne snage, nego zbog onoga što bi mogla postati u budućnosti. Drugi način rješenja istočnog pitanja, za Garašanina, jest stvaranje moćnoga kršćanskog carstva (tj. Velike Srbije, jer je za njega mala Srbija *contradictio in adiecto*), uz podršku Velike Britanije i Francuske,⁴⁸ što bi trebalo provoditi kao postupnu politiku: »U kratko da reknemo: Srbija mora nastojati da od zdanja Turske države samo kamen po kamen ocepkuje i prima kako bi od ovog dobrog materijala starom i dobrom temelju starog carstva srbskog opet veliku novu srbsku državu sagraditi i podignuti mogla.«⁴⁹ Rusija je protiv Velike Srbije zbog opasnosti da izgubi Bospor i Dardanele, a Austrija zbog opasnosti da izgubi južnoslavnske (srpske) krajeve.⁵⁰ Obje su sile protiv osamostaljivanja Srbije, ali s Rusijom je moguć politički savez,⁵¹ dok s Austrijom nije.

Garašanin doživljava Austriju kao potencijalno mnogo veću prijatelju srpskoj državnosti od Rusije zbog neposrednog susjedstva i tradicionalnog smjera habsburškog prodora na osmalijski teritorij. Značenje nepovoljnog susjedstva najjasnije će se pokazati u vrijeme prvog svjetskog rata, ali osjećaj ugroženosti postojao je destljećima ranije, pridonoseći demonizaciji Monarhije u srpskoj politici i većem dijelu srpske historije. Garašanin srpsku politiku primarno veže uz osmalijske krajeve, ali ne zaboravlja na južnoslavenske krajeve Habsburške monarhije u koje treba slati agente da ispituju vojno i političko stanje, te mišljenje stanovništva o Srbiji.⁵² Dugoročno se, dakle, i pojedini habsburški krajevi »rezerviraju« za buduću srpsku državu, što se može pogotovo dobro vidjeti iz mnogih dokumenata, koje, u spominjanom djelu, donosi Vojislav Vučković.

Nekadašnje težnje srbijanskih kršćana za priključenjem Monarhiji ostale su prošlost, a umjesto njih javlja se težnja, prisutna i kod drugih kršćanskih država Balkana koje nastaju i osamostaljuju se tijekom 19. stoljeća, za proširenjem vlastite države na račun sve slabije Porte. Primarno srbijansko opredjeljenje za osmalijski teritorij rezultat je trenutačnih političkih okolnosti (mnogo veća narušenost osmanlijske državne zgrade), a ne načelnog odustajanja od zauzimanja krajeva u Habsburškoj monarhiji. Takva politika mora načelno biti protiv svake daljnje habsburške penetracije na jugoistok, što Garašanin jasno izražava u svom planu za političku akciju Srbije u Bosni iz 1859.: »Najenergичnije treba djelovati protivu upliva austrijskog u Bosni. I po tom nužno je odvrćati narod da ne veruje nikakvim obećanjima oni ljudi, koji bi ih za Austriju privlačili. Treba mu dokazivati da je jaram austrijski mnogo težji i opasniji od onog turskog; da bi se pod Austrijom ne samo obteretili mnogo većim dancima, nego bi još morali i u najdalje zemlje na vojsku ići i onamo svoje kosti ostaljati među

⁴⁸ Isto. Uvjet je da novo srpsko carstvo bude potpuno samostalno od Rusije i Austrije, što Garašanin neće ni kasnije napustiti, kako se vidi iz njegovih bilježaka potkraj 1867. (Vučković, *Akcija*, 183/322).

⁴⁹ Stranjaković, *Program*, 23.

⁵⁰ Isto, 18–19.

⁵¹ Isto, 23–24. Garašanin objašnjava mogućnost saveza obostranim političkim koristima, a ne tradicionalnim vjerskim vezama, što treba imati na umu kada se popularno govori o »pravoslavnom prijateljstvu« Rusije i Srbije.

⁵² Isto, 20–21.

narodima tuđe vere i jezika da im familije nikad za njine grobove ne saznadu.«⁵³ Garašanin uzima graničare kao primjer i nastavlja: »Jednim slovom: treba da se čuvaju od austrijski ljudi i austrijskog nagovaranja kao od najotrovnije zmiije i svakog da smatraju za izdajnika, koji bi ih na stranu Austrije privlačio.«⁵⁴

Navedeni problemi, koji su vezani uza srpski kontekst demonizacije, mogu se još reljefnije i jasnije prikazati kroz pisanje zagrebačkog *Srbobrana*, koji je izlazio od 1884. do 1902. godine.⁵⁵ Ovdje će se uzeti u obzir tekstovi do kraja 1886., ali osnovne ideje zadržavaju se i u idućim godinama s još zaoštrenijim formulacijama. *Srbobran* se odlučno i nedvosmisleno suprotstavlja svakom mogućem širenju Monarhije prema jugoistoku, tvrdeći da to ne odgovara njezinim ekonomskim i političkim interesima⁵⁶ i da misija dvojne monarhije treba biti sređivanje financija, ekonomski napredak i narodna ravnopravnost na temelju federalizacije države.⁵⁷ Monarhija ne smije sprečavati samostalnost balkanskih naroda, a pogotovo Srba, jer »uzimanjem srpskih zemalja sprečavati interes i razvitak srpske države i srpskog naroda u savezu balkanskih naroda (u originalu »niroda«, T.M.) – značilo bi stvoriti na Balkanu ono stanje koje smo vidili u Italiji i za koje ne znamo kako bi se svršilo.«⁵⁸ Antihabsburška orijentacija posebno je potencirana uvjerenjem samostalaca da »istočno pitanje, to je danas u prvom redu srpsko pitanje.«⁵⁹

Zalaganje za federalizaciju Monarhije shvaća se kao privremeno za olakšavanje teškog položaja Srba, koji su »siročad« u toj državi,⁶⁰ onemogućeni u borbi za politička prava i nacionalnu individualnost, tako da im je ostala borba za crkveno-školsku autonomiju.⁶¹ Osjećaj nepravde, koju im drugi nanose, toliko čest u idologijama malih nacija, pojačan je uvjerenjem o velikom povijesnom značenju Srba, koji su, tobože, spašavali Habsburšku monarhiju svojom vojnom snagom, crkvom i školstvom.⁶² Činjenica je da su Srbi najraspršeniji narod unutar višenarodne Monarhije, jer čak i na malenom prostoru istočnog Srijema,

⁵³ Vučković, *Akcija*, 1/2.

⁵⁴ Isto. Pod »austrijskim ljudima« Garašanin misli, među ostalima, na istaknute Hrvate, a posebno na Strossmayera, kojeg naziva »glavom hrvatske propagande u Bosni« (Isto, 1/2–3). Garašanin je bio svjestan, za razliku od mnogih kasnijih historičara, da hrvatska politika u 19. stoljeću, u svojim dominantnim tendencijama, ne želi dugoročni izlazak Južnih Slavena iz Monarhije, već, upravo suprotno, teži ulasku osmanlijskih Južnih Slavena u preuređenu Monarhiju, zbog interesa svih južnoslavenskih nacija, a ne zbog austrijskog novca, kako tendenciozno tvrdi Garašanin (Isto, 1/2–3).

⁵⁵ O *Srbobranu* postoji nedavno izašla monografija Mate Artukovića, *Ideologija srpsko-hrvatskih sporova (Srbobran 1884–1902)*, Zagreb, 1991. Autor ne analizira odnos lista prema Habsburškoj monarhiji kao takvoj, što smatram za jedan od nedostataka ove, inače, vrlo informativne i umjereno pisane knjige.

⁵⁶ *Srbobran*, god. II./21. 4. (3.5) 1885./br. 47, »Sa Afganistana na Balkan II.«. (svi tekstovi na ćir.).

⁵⁷ *Srbobran*, II./23. 4. (5.5) 1885./48, »Sa Afganistana na Balkan III.«

⁵⁸ Isto.

⁵⁹ *Srbobran*, III./29. 7. (10.8.) 1886./164.

⁶⁰ *Srbobran*, II./5. (17.) 9. 1885./102, »Siroče«.

⁶¹ *Srbobran*, II./19. (31.) 5./1885./57, »Da se znamo i razumjemo pred izbore«.

⁶² *Srbobran*, II./14. (26.) 7. 1885./80, »Tuđinski glas o našoj autonomiji«.

južne Bačke i jugozapadnog Banata, gdje su najkompaktniji, žive brojčano jake skupine Mađara i Nijemaca. Istodobno, tretiranje Srba kao nepovijesnog naroda, nije moglo pomoći težnji za očuvanjem Monarhije kod srpskog nacionalizma.⁶³

Ne smije se zaboraviti, prilikom istraživanja odnosa hrvatske i srpske politike prema Habsburškoj monarhiji, da je većina hrvatskog naroda bila u okviru Monarhije, a Hrvati su se smatrali povijesnim narodom. Na drugoj strani, većina srpskog naroda bila je izvan Monarhije, usmjeravajući se, što je bilo logično, na svoj osamostaljivanje i teritorijalno proširenje, što je odnos Srbije prema Monarhiji dovodilo na vrlo osjetljivo područje. Srpski nacionalizam u hrvatskim zemljama gledao je dugoročno u Srbiji žarište srpskoga nacionalnog okupljanja, bez obzira na to je li takvo shvaćanje vrijedilo i kratkoročno. Siromašna i zaostala Srbija, koja životari kao autonomna državnica na periferiji osmanlijskog sultanata, nije mogla biti privlačna srpskom nacionalizmu u Monarhiji. Ni faktičan (iako privremen) nestanak središnje vlasti u građanskom ratu 1848./9. nije naveo srpske nacionaliste u južnoj Mađarskoj da rješenje potraže u pripojenju Srbiji.⁶⁴ No proširenje Srbije i stjecanje međunacionalnog subjektiviteta (1878.) bili su snažan impuls srpskom nacionalizmu za uvjerenje o mogućnosti afirmacije Srbije kao Pijemonta rascjepkanoga srpskog narodnog/nacionalnog entiteta.

List srpskih samostalaca u Hrvatskoj ističe, u vrijeme jačanja srpskog nacionalizma, da Srbija ima povijesni prestiž među balkanskim zemljama,⁶⁵ ali »Austro-Mađarska« je zaposjela srpske zemlje zapadnog Balkana, a njezin eventualni proboj do Soluna bio bi smrtni udarac političkoj samostalnosti Srbije,⁶⁶ jer je Monarhija vjekovni srpski neprijatelj, koji želi propast Srbije.⁶⁷

Posljednji razlog, iako ne najmanje važan, srpske demonizacije habsburške države vezan je uz religiju. Katoličanstvo je, duboko u 19. stoljeću, zadržalo status državne religije u većem dijelu Monarhije, osim u užoj Ugarskoj (bez Hrvatske), gdje su protestanti uspjeli izboriti ravnopravnost s katolicima početkom 17. stoljeća. Pravoslavlje je, međutim, bilo tek tolerirano. Edikt o vjerskoj toleranciji Josipa II. (1781.) svjedoči, sam po sebi, da tolerancija nije bila na zavidnoj razini, pri čemu ne treba isticati da Habsburgovci, uključujući i

⁶³ Srpska zalaganja bila su znatno više orijentirana prema dualizmu, što je bilo motivirano težnjom za slabljenjem Monarhije iznutra i izvana, za razliku od velike većine hrvatskih nacionalista, koji su težili federalizaciji i jačanju Monarhije. Već u prvoj godini svog izlaženja Miletićeva *Zastava* ističe da su za federalizaciju samo Hrvati i Česi, jer bi federalna Austrija ostvarila gospodstvo nad Srbijom i Rumunjskom, te da su Srbi za dualizam, koji bi oslabio moć Beča i spriječio sputavanje srpskog jačanja na Balkanu (*Zastava*, I./6. 11. 1866./78., »Imali programa za Austriju?« /ćir./). U tom pogledu, kasnija politika novoga kursa nije nova za srpske političare.

⁶⁴ Još u drugoj polovici 60-ih godina J. Pavlović ističe da bi Srbija pod povoljnijim okolnostima, trebala biti točka srpskoga nacionalnoga kristaliziranja (*Zastava*, I./13. 3. 1866./10, »Opređenje Srpstva«).

⁶⁵ *Srbobran*, III./4. (16.) 1. 1886./3, »Poslije primirja I.«

⁶⁶ *Srbobran*, II./26. 9. (8.10.) 1885./111, »Položaj na Balkanu.«

⁶⁷ *Srbobran*, III./1. (13.) 8. 1886./167, »Da li se trijezne?«. »Vjekovni neprijatelj« nije eksplicitno spomenut, ali se može odnositi samo na jednu državu.

Josipa II., nisu htjeli raskinuti s državnim katoličanstvom. Kao tradicionalni oligarsi, bili su i ostali do kraja »božjom milošću apostolska veličanstva« »svojih« zemalja, što je moralo, tijekom 19. stoljeća, izazvati negativno raspoloženje u liberalnim i masonskim krugovima zemalja zapadne i srednje Europe. Na ovaj internacionalni aspekt računali su Srbi kada su slali, pretežno u Pariz, buduće stručne kadrove u drugoj polovici 19. i početkom 20. stoljeća.

Za ilustraciju ovog problema uzeo sam dva primjera. Prvi je zagrebački *Srbobran*, koji pridaje veliko značenje pravoslavlju i ističe da ga Srbi moraju svugdje štiti i posvuda širiti protiv katoličanstva.⁶⁸ U povodu dvogodišnjice izlaženja lista urednik Pavle Jovanović ističe za srpske samostalce oko *Srbobrana*: »Prvi smo otpočeli hvatati i mrsiti konce rimokatoličkoj propagandi, koja se je razširila u svijem krajevima gdje pravoslavni Srbin živi«⁶⁹, jer Srbi nikada nisu dočekali dobro iz Rima.⁷⁰ Drugi primjer je opsežna knjiga Jovana Radonića o odnosima Vatikana prema južnoslavenskim zemljama⁷¹ u kojoj se Habsburška monarhija tretira kao mračna i zla tvorevina, koja želi uništiti pravoslavlje i, preko toga, razbiti kompaktnost srpske nacije.⁷² Ostavljam po strani što bi mogla značiti »srpska nacija« potkraj 17. stoljeća i je li uvijek riječ o Srbima.⁷³ Činjenice su duga dominacija katoličanstva, efemeran položaj pravoslavlja, povremeno nastojanje oko unije (posljednji put u Dalmaciji u prvoj polovici 19. stoljeća), ali su, isto tako, činjenice, da su sve oligarhijske zemlje pokazivale veću ili manju vjersku netoleranciju; pritisak na pravoslavno stanovništvo morao je biti ograničen zbog vojnih razloga;⁷⁴ visoko pravoslavno svećenstvo bilo je čvrsto povezano s Bečom, što je najjasnije došlo do izražaja u vrijeme srpskog pokreta u južnoj Mađarskoj 1848./9.; pravoslavno stanovništvo u osmanlijskom sultanatu često tijekom 16., 17. i 18. stoljeća pokazuje težnju za priključenjem Habsburškoj monarhiji, koju su, očito, doživljavali kao manje zlo od islamske države, makar i nakon gubitka određenih povlastica itd. Bi li sve to bilo moguće da je Habsburška monarhija bila antipravoslavni pakao?

Treba istaknuti, na kraju ovog poglavlja, jedan čest pokušaj povezivanja jugoslavenskoga i srpskoga konteksta, ukoliko se odnosi na problem demonizacije. Mislim, naime, na proglašavanje Srbije južnoslavenskim Pijemontom, što je srpska propaganda širila od sredine 19. stoljeća. Posrijedi je bio pokušaj da se srpska državna misao (koja je, u izvedbi, bila velikosrpska, jer je u srpski državni

⁶⁸ *Srbobran*, II./25. 7. (6.8.) 1885./85, »Katolička propaganda u Bugarskoj i Makedoniji«.

⁶⁹ *Srbobran*, III./23. 9. (5.10.) 1886./206, »Riječ poslije gorkoga iskustva«.

⁷⁰ *Srbobran*, III./8. (20.11.) 1886./228, »Crna Gora i katolici«.

⁷¹ Jovan Radonić, *Rimska kurija i južnoslovenske zemlje od XVI do XIX veka*, Posebna izdanja SANU, knjiga CLV, Beograd, 1950., (dalje: Radonić, *Kurija*).

⁷² Radonić, *Kurija*, 413. Sličnih tvrdnji ima još: »U borbi s rimokatolicizmom, pravoslavni Srbi kao da su mutno osećali da je odbrana vere u isto vreme odbrana njihove narodnosti, vekovnih običaja i tradicija« (Isto, 687).

⁷³ Radonić, kao i drugi srpski historičari, zaobilazi vlaško pitanje, smatrajući da je Vlah pogrdan izraz za Srbe (isto, 44), što je točno, ali za 19. i 20. stoljeće.

⁷⁴ I Radonić primjećuje da su se Habsburgovci suzdržavali od pritiska na pravoslavce zbog vojnih potreba – antiosmanlijske borbe (Isto, 44–45 i dalje).

teritorij željela uključiti krajeve s izrazito miješanim stanovništvom ili s vrlo malom zastupljenošću Srba) proglasi južnoslavenskom, što je bio taktički korak učinjen radi nesrpskog stanovništva.⁷⁵ U tom kontekstu moglo se dogoditi da se Garašaninov velikosrpski program iz 1844. proglasi južnoslavenskim i tajnim programom srpske vanjske politike prije 1918. godine.⁷⁶ Hrvatski političari, okupljeni u Narodnoj stranci banske Hrvatske od 1860./1., nisu odricali Srbiji mogućnost (ali samo mogućnost) pijemontske uloge, ali samo među osmanlijskim Južnim Slavenima, a ne među Južnim Slavenima općenito. Na to su mislili kada su često govorili o »zadaći« ili »misiji« Srbije na Istoku, ali opet s ciljem dugoročnog priključenja nehabsburških Južnih Slavena preuređenoj i nacionalno slobodnoj Monarhiji. Polemizirajući s takvim (ne)shvaćanjima problema, Mihovil Pavlinović je ukazivao da je Pijemont sve učinio za Italiju, izgubivši čak i državnu samostalnost, ali Srbija nije ništa učinila za Jugoslaviju, već samo za Veliku Srbiju.⁷⁷ To je razumljivo, jer je Pijemont, i prije stvaranja Italije, bio nacionalna talijanska država, a Srbija nije južnoslavenska država u nacionalnom smislu. Kasnije se na ta Pavlinovićeva razmišljanja, koja nisu opovrgnuta daljnjim povijesnim razvitkom na južnoslavenskim prostorima, vraćao Frano Supilo na početku svoje publicističke djelatnosti.⁷⁸

2.3 Hrvatski kontekst

Hrvatska komponenta demonizacije Habsburške monarhije vezana je uz povijesni razvoj hrvatskog nacionalizma prije 1918. godine. Hrvatske nacionalne ideologije nisu mogle nakon 1918. gledati na isti način Monarhiju kao u 19. stoljeću. Teško breme povijesnog naslijeđa ostavilo je traga i vodilo prikazivanju Habsburške države u crnjim bojama od stvarnog stanja,⁷⁹ optu-

⁷⁵ Na to je davno upozorio istaknuti hrvatski nacionalist iz Dalmacije Mihovil Pavlinović: »Pa ja velim, da Jugoslavija i jugoslovenstvo, u smislu jednog naroda i jedne države, da je to ili prazna sanja, ili gola golcata laž, pritvorstvo, da se lude glave navedu lažnje na srbsku meku« (*Hrvatski razgovori*, Zadar, 1877., 108).

⁷⁶ Stranjaković, *Program*, 3–17; isti, *Srbija Pijemont Južnih Slovena (1842–1853)*, Beograd, 1932. U novije je vrijeme V. Krestić obnovio Stranjakovićevu netočnu interpretaciju *Načertanija*, smatrajući da je Garašanin zaobišao Hrvate, jer je njihova nacionalna svijest bila na tako niskom stupnju da su bili vjerni podanici Austrije i nisu željeli izaći iz nje (*Srpsko-hrvatski odnosi i jugoslovenska ideja u drugoj polovini XIX veka*, Beograd, 1988., 67–92). Ako ništa drugo, Krestiću je barem jasno da Hrvati ne sanjaju ni o samostalnoj Jugoslaviji, samo što je to, za njega, veliki grijeh.

⁷⁷ *Hrvatski razgovori*, 104–108. Ipak, Pavlinović nije potpuno odricao Srbiji mogućnost vođenja politike u cilju oslobođenja Južnih Slavena prema jugu i istoku (iso, 156–161; Pavlinovićevo pismo Strossmayeru 25. 7. 1876. – u: Benedikta Zelić-Bučan, *Stotinjak pisama Mihovila Pavlinovića*, Izdanje Historijskog arhiva u Splitu, sv. 7, 1969., 317/25.).

⁷⁸ *Crvena Hrvatska*, I./5. 12. 1891./44, »Velika Srbija«.

⁷⁹ Visok stupanj korelativnosti može se uočiti u demonizaciji jugoslavenske države u hrvatskom nacionalizmu na kraju 20. stoljeća. Uopće nije bitno treba li ili ne treba »braniti« Habsburšku monarhiju ili Jugoslaviju, jer to nije posao historičara, već je bitno iskrivljavanje povijesne istine, jer demonizacija, za razliku od uočavanja temeljnih suprotnosti, ništa drugo ne znači.

žujući je za sve hrvatske poteškoće i probleme.⁸⁰ Kroz 19. stoljeće dominantne snage u hrvatskoj politici teže rješavanju hrvatskoga nacionalnog pitanja u okviru preuređene Habsburške monarhije. To nije bila ni reakcionarna ni konzervativna koncepcija (kako je tvrdila ondašnja srpska propaganda, a reafirmirao Vasilije Krestić), jer se ne zalaže za očuvanje unitarističke Austrije (kakva je postojala 50-tih godina 19. stoljeća), ni dualističke monarhije (u većem razdoblju prije 1848. i nakon 1867.), već za očuvanje pluralne države, uz zadovoljne nacionalne interese, na osnovi federalizma ili konfederalizma i tzv. austroslavizma.⁸¹ Primjera se može navesti nebrojno mnogo ali je ideja najkraće izražena u dva članka zagrebačkog *Slavenskog juga*. U prvom članku anonimni hrvatski nacionalist piše: »Na kratko dakle moramo reći: Naš spas zavisi od Austrie. Austrie spas zavisi od ravnopravnosti. A ravnopravnost samo foederacijom izvesti se može.«⁸² Drugi članak je, također, anonimn, a kaže: »Narodi austrijski ustrojili su Austriu, a nipošto Austria narod. – Austria je sredstvo a narodi svrha. – Narodi treba da Austriom vladaju, a nipošto Austria s narodima.«⁸³ Politička djelatnost hrvatskih nacionalista 1848./9. i nakon 1860. odgovarala je takvim shvaćanjima.

U razmatranju općeg položaja hrvatskog naroda/nacije u Monarhiji ne treba zaboraviti da su Hrvati, nakon Nijemaca i Mađara, imali najpovoljniji položaj, na čemu su im mnogi zavidjeli. Češki nacionalizam, mnogo razvijeniji od hrvatskoga, mogao je, pod njemačkim (a ne mađarskim) pritiskom, samo sanjati o postojanju vlastite države s prosvjetnom, kulturnom, vjerskom i upravnom autonomijom, zasebnim političkim teritorijem, zasebnim službenim jezikom (latinskim ili narodnim), što su bila obilježja posebne hrvatske državnosti, koliko god se Mađari trudili da to ne priznaju. To, naravno, nije moglo zadovoljiti hrvatski nacionalizam, jer je (faktična) Kraljevina Hrvatska obuhvaćala, pogotovo prije razvojačenja Vojne krajine, manji dio hrvatskog naroda, a autonomija je bila, ipak, ograničena i ponekad kršena od Mađara, ali treba isto tako reći da povijesno nisu utemeljena neka dominantna shvaćanja u historijskim istraživanjima po kojima je Hrvatska ugarska pokrajina s bijednom autonomijom, pseudodržavnošću, sjenom autonomije itd. Podcjenjivanje položaja Hrvatske provodilo se na temelju demonizacije Monarhije, jer se htjelo naglasiti da (tobožnje) »ugnjetavanje« i »tudinsko izrabljivanje« hrvatskog naroda proizlazi iz »suštine« sustava, pa se Hrvati spasu mogu nadati samo u samostalnoj jugoslavenskoj državi.

Postojale su, dakako, i suprotne ocjene o Monarhiji, ali one su bile, u 19. stoljeću, marginalne i usamljene. Tako anonimni pisac ističe da se Monarhija ne

⁸⁰ Možda su najbolji primjer optužbe svih političkih snaga (dakle, i srpskih i talijanskih) u Dalmaciji početkom 20. stoljeća na račun Beča, koji, tobože, pljačka Dalmaciju ili ne omogućuje njezin brzi razvoj, što potiče emigraciju. »Beč« ne može sam izvući Dalmaciju iz tradicionalne zaostalosti, već joj može samo pomoći u tome, a jedino sredstvo prosperiteta je, kako će se pokazati, razvoj masovnog turizma, za koji tada nema uvjeta.

⁸¹ Naziv austroslavizam nije najsretniji, jer bi mogao upućivati na tendenciju dominacije Slavena nad Neslavenima, što nije točno.

⁸² *Slavenski jug*, II./4. 1849./156 (bez naslova).

⁸³ *Slavenski jug*, III./28. 1. 1850./23 (bez naslova).

⁸⁴ *Slavenski jug*, I./1. 12. 1848./51., »Obzor austrijski«.

može preurediti, jer ju ne sastavljaju cjelovite nacije, nego ogranci nacija, koji se žele priključiti svojim maticama, zbog čega Austrija nema svoj *raison d'être*.⁸⁴ Drugi primjer je sustav nacionalne idologije Ante Starčevića, koji smatra da je Austrija zakleti neprijatelj Hrvata, jer je samostalnu kraljevinu pretvorila u svoju općinu,⁸⁵ pa Hrvati mogu imati posla samo s Habsburgovcima.⁸⁶ Austrija je, po Starčeviću, antihrvatski pakao jer ugnjetava Hrvate,⁸⁷ uništava sve tradicionalne vrijednosti⁸⁸ i intrigira preko svojih agenata Slavosrba.⁸⁹ Većina hrvatskih nacionalista je demonizirala osmanlijski sultanat, ali Starčević ga idealizira da bi potencirao nedostatke Monarhije.⁹⁰ Međutim, u Starčevićevim tekstovima, što se često zanemaruje, nalazimo i drugačije gledanje na habsburški sustav: »Mi marimo za sreću i nesreću Austrie samo na koliko ona služi Hrvatskoj. S toga bi mi volili da stoji Austria uz srećnu Hrvatsku, nego da Austria propadne bez da se Hrvatska pomogne.«⁹¹ Stoga se Starčevićovo prihvaćanje »okviraškog« programa Stranke prava (1895.) ne može tumačiti samo kao posljedica njegova fizičkog i psihičkog stanja, kako smatra M. Gross.⁹² Osim toga, »okviraški« program samo je formalna potvrda političke djelatnosti Stranke prava prije 1895. kod koje je odbijanje habsburškog okvira pripadalo domeni verbalnog radikalizma radi propagandnih razloga, a stvarno je postojala djelatnost u cilju što povoljnijeg položaja Hrvatske u postojećem okviru.

Poput Starčevića, sličnu demonizaciju nalazimo i u slabo poznatoj brošuri Imbra Ignjatijevića Tkalca, poznatoga hrvatskog nacionalista, koji se 1848./9. i početkom 60-tih godina zalagao za očuvanje i preuređenje Monarhije, ali je promijenio mišljenje nakon odlaska u emigraciju (1863.).⁹³ U brošuri, pisanoj sredinom 1866. Tkalac tvrdi da je Austrija najveća zapreka stvaranju nezavisnih nacionalnih država,⁹⁴ koči materijalni i duhovni razvitak stanovništva; predstavlja privatno vlasništvo Habsburgovaca; nije prava država, jer ne postoji austrijska narodnost; može se održati samo na temelju ropstva svih naroda,⁹⁵ a vrhunac optužaba predstavlja tvrdnja da Austrija mora biti »bedem feudalizma sredovečnog i kolevka reakcije evropejske«. Demonizacija Monarhije bila je razlog zašto su neki historičari (posebno Krestić) »voljeli« Tkalca, iako se nije zalagao za stvaranje samostalne jugoslavenske države. Neostvarenje ranijih nacionalnih težnji dalo je doprinos Tkalčevoj demonizaciji Monarhije, ali po-

⁸⁵ A. Starčević, »Nekolike uspomene« (*Djela III.*, Zagreb, 1894., 326).

⁸⁶ Isti, »Stranke u Hrvatskoj« (isto, 133).

⁸⁷ Isti, »Turska« (isto, 238–239).

⁸⁸ Isto, 240–241.

⁸⁹ »Stranke u Hrvatskoj« (isto, 99–108, 115–116).

⁹⁰ Isto, 101; »Turska« (isto, 220–227).

⁹¹ »Nekolike uspomene« (isto, 342).

⁹² *Povijest pravaške ideologije*, 278–279.

⁹³ *Pitanje austrijsko. Kome, kako i kada valja rešiti ga? Poslanica braći Hrvatima i Srbima*, Pariz, 1866.

⁹⁴ Pri tome se Tkalac ne zalaže za stvaranje samostalnih nacionalnih država, jer su nemoguće zbog općih političkih prilika u Europi (dakle, ne zbog Austrije, kako ranije tvrdi), već za višenacionalnu slobodnu federaciju – od Poljske do Helade! (isto, 89–94).

⁹⁵ Isto, 9–12, 36–45.

⁹⁶ Isto, 93.

stojala je, za razliku od Starčevića, i politička potreba za demonizaciju, vezana uz Tkalčev odnos prema talijanskoj vladi.

Održavanje proturječnih sustava u Monarhiji, bremenitih nacionalnim suprotnostima, nije moglo dugo održavati vjeru u reorganizaciju države. To se, početkom 20. stoljeća u Dalmaciji, jasno manifestiralo u tzv. politici novoga kursa, koju je, kako primjećuje M. Gross, karakterizirala sumnja u mogućnost preuređenja Monarhije i pretpostavka o njezinoj bliskoj propasti.⁹⁷ Riječ je bila o dijelu hrvatskih političkih snaga, dok su druge (Hrvatska pučka seljačka stranka, čista stranka prava, milinovci itd.) zadržale vjeru u alternativne putove Monarhije do uoči 1918. Na kraju njegova životnog puta imamo drugačiji dojam o njemu, nego na početku. Više iskustva, možda znanja, a vjerovatno boli. To je sudbina pojedinca, ali i nacija. Istina je da nada umire posljednja, ali kada umre, tko je može uskrsnuti?

2.4 Općecivilizacijski kontekst

Historičari koji proučavaju povijest Habsburške monarhije, uglavnom žive u masovnim društvima (građanskog, fašističkog, boljševističkog ili mješovitog tipa, kao nove nacionalne države na istoku Europe) u kojima dominira ohlokratski sustav vrijednosti, temeljen na politiziranosti masa. Ne uspijeva li istraživač ostvariti kritičku distancu prema društvenoj stvarnosti, mora afirmirati, u većoj ili manjoj mjeri, demonizaciju Monarhije, unutar koje su ohlokratsko-nacionalni pokreti stekli određenu društvenu afirmaciju tek u drugoj polovici 19. stoljeća, a političku prevlast u cijeloj državi nikada. Oligarhijski poredak, koji je unutar Monarhije jedini postojao, dominirao ili, barem, imao političko značenje do 1918., ne može se mjeriti s masovnim društvima po znanstvenotehničkoj razvijenosti, ekonomskom napretku, društveno-demografskoj mobilnosti, aktivnostima političkih struktura itd. To ostavlja dojam o »fossiliziranosti« i »konzervativnosti« temeljnih struktura, po čemu bi, tobože, austrijska vlada bila nosilac otpora prema idejama novijeg vremena,⁹⁸ služeći se politikom buđenja nepovjerenja i mržnje među pojedinim narodima Monarhije radi očuvanja svega staroga.⁹⁹

Reforme, u kontekstu modernizacije odozgo, uz postojanje modernizacije odozdo, ne svjedoče u prilog »urođene« konzervativnosti Monarhije, što Taylor dobro primjećuje: »Svojim reformističkim djelom monarhija je ugrozila pozicije aristokracije, centralizmom joj je ugrozila nezavisnost, agrarnom reformom joj je osporila ekonomske povlastice, a razgranatom carskom birokracijom joj je oduzela monopole lokalne uprave.«¹⁰⁰

⁹⁷ M. Gross, *Vladavina hrvatsko-srpske koalicije 1906-1907*, Beograd, 1960., 6.

⁹⁸ F. Gestrin – V. Melik, *Istorija Slovenaca od kraja osamnaestog stoljeća do 1918*, Sarajevo, 1979., 74-75.

⁹⁹ Isto, 75.

¹⁰⁰ A. J. P. Taylor, *Habsburška monarhija 1809-1918*, Zagreb, 1990., 31. Taylorova analiza vrijedi, ipak, za zapadni dio države (Cislajtaniju), a mnogo manje za istočni dio (Translajtaniju), pa je generalizacija diskutabilna.

Nadalje, masovna društva karakterizira indiferentnost prema religioznosti i moralu, što je uvjetovalo negativan tretman prema dugotrajnoj državnoj institucionaliziranosti i povlaštenosti katoličanstva, iako nije jasno po čemu bi dominacija jednog oblika religioznosti bila eo ipso bolja od dominacije određenog oblika »religioznosti« u masovnom društvu (npr. nacionalizma, koji se na istoku Europe često proglašavao »sudbinskim« određenjem pojedinca).

Ljudi u ohlokratskim porecima naviknuti su na vulgarizaciju tradicionalnih društava, koja se proglašavaju »neslobodnima«, »mračnima« (»mračni srednji vijek«, kao najpoznatiji primjer), »netolerantnima« itd. Još je glasoviti francuski liberal Alexis de Tocqueville (1805.–1859.), u nekoliko svojih spisa,¹⁰¹ upozorio da ne treba plakati za tradicionalnim vrijednostima, koje nepovratno prolaze, ali da ćemo možda žaliti za njima kada shvatimo da su u mnogim aspektima bila manje loša rješenja od modernih društava, koja afirmiraju antiindividualnost, dominaciju mase i prosječnosti, autoritarizam, totalitarizam itd. Time se moderna društva ne žele demonizirati (i ona imaju svojih prednosti, posebno u ekonomskoj sferi), već se samo želi ukazati na neprihvatljivost toliko česte crno-bijele sheme u razmatranju određenih civilizacijskih sustava. To posebno vrijedi za Habsburšku monarhiju, koja je, od velike sile u 18. stoljeću, postala veliki anakronizam srednje i jugoistočne Europe do početka 20. stoljeća.

S U M M A R Y

THE DEMONIZATION OF THE HABSBUrg MONARCHY AS A HISTORICAL METHOD

The tendency to devalue the Habsburg Monarchy or its demonization has become an important segment of the methodology in Habsburg history, which imposes a need to examine that methodology. Such a discussion is also important to avoid the opposite tendency – that is, the idealization of the Habsburg Monarchy. The author shows that the demonization stems from four sources. The first source is the ideology of Yugoslavism, which dominated the field of history in the two Yugoslav states (1918–1941, 1945–1991). The second is connected with the development of Serbian politics and Serb nationalism. Serbs demonized the Monarchy in order to facilitate the propagation of Serbian statehood and the expansion of the Serbian state. The third source for the demonization of the Monarchy lies in the development of the Croatian nationalism. Before 1918, Croatian politicians lost confidence in the possibility of an equitable transformation of the Monarchy. The fourth source lies in the vulgarization of the traditional oligarchic society and the idealization of the modern ohlochratic society.

¹⁰¹ Treba istaknuti djela kao što su *La démocratie en Amérique* i *L'Ancien Régime et la Révolution*.